

СОЦИОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРА

Нарцис Попов

СЪЩНОСТТА НА ПРОБЛЕМА

Задачата на настоящото изследване е да покаже: първо, с какво социологията може да бъде полезна на литературната история, теория и критика; второ, необходимостта от изследване на литературата като един от източниците за развитие на социологията.

Проблемът за връзката между общество и литература е твърде стар. В него има даже нещо банално. Сега не е голямо откритие да се каже, че обществото определя съдържанието и формата на литературата или че литературата оказва въздействие върху обществения живот. Това са истини с вековна давност.

Социологията на литературата винаги е била свързана с общата социологична теория. Следователно развитието на социологичното мислене води до усъвършенстване и на социологията на литературата.

Твърде трудно е да се изгради социология на литературата, като се приложат най-новите постижения в общата социология. Общата социология работи с богат репертоар от понятия: социална система, социален статус, социална роля, социална група, социална кохезия, социална комуникация, социална дезорганизация, социален контрол и пр. Необходимо е тези понятия да се пренесат от общата социология в специалната социология на литературата.

Съществува несъответствие между световното равнище на общата социология и световното равнище на социологията на литературата. Последната е на по-ниско равнище, защото борави с ограничено число социологически категории. Причината е в липсата на равновесие между социологическа и литературна квалификация. Тези, които са специалисти в общата социология, обикновено не познават достатъчно литературата, а тези, които се занимават с литература, не са специалисти в областта на общата социология. Очевидно граничните дисциплини изискват двойна специализация.

Писателят, литературният критик, литературният историк имат допир с чисто социални въпроси. Равнището на литературната критика, литературната история и пр. би се повишило, ако социалните проблеми се интерпретират с помощта на съответните социологически категории. Това е въпрос за точност и дълбочина.

Прецизното характеризиране на състоянието на един болен изисква употреба на медицинска терминология. Също така прецизното разглеждане на дадено обществено явление, факт, случай изисква употребата на социологически термини, т. е. познаване на социологията.

Литературата е грамаден и неизползуван резервоар за социологични обобщения. Обаче по принцип социолозите се въздържат да правят констатации въз

основа на литературни източници. Причината е, че социологът иска направо да изучава действителността. Той няма вяра в писателя и поета, който притежава фантазия и субективност.

Емпиризмът на социолога е основателен и неоснователен. Вярно е, че прякото изследване, непосредственото наблюдение дава в известен смисъл по-голяма достоверност, отколкото художественото пресъздаване. В литературния образ има елементи на измислица, на съединяване на признаци, които в действителността не съществуват в такава комбинация. Наистина, в смешно положение би изпаднал един социолог, който иска да изучава дадено село, град, социална група, личност, събитие само върху основата на роман, драма, разказ, поема и пр., написани за тях. Това би било върховна наивност.

Въпросът обаче има друга, по-дълбока страна. Социологичният обект е не само външно явление, видимост, но той има и същност. Тази същност може прецизно да бъде констатирана от писателя. Така че макар външното описание да не отговаря на действителността, да е чиста измислица, вътрешният смисъл, констатацията на реалността може да бъде абсолютно вярна.

Не във видимостта, а в същността съвпадат социологът и писателят. Това обективно твърдение дава базата за използване на литературните образи, на художествената истина от социологията. Не чистата фантазия, а социалната реалност, скрита във фантазията, интересува социолога.

Казаното дотук доказва правомерността на използване на литературата като източник на социологията, обаче не доказва целесъобразността на литературния метод в социологията.

Пита се защо е необходимо да се върви по околел път, защо е тази опосредственост, не може ли социологът направо да вземе факта от действителността, а трябва да търси помощта и посредничеството на литературата.

Отговорът гласи: някои неща писателят по-добре вижда от социолога. По-вишената чувствителност към света позволява на писателя да влезе в контакт с такива страни на действителността, които по пътя на сухия разум трудно се констатира. Така трябва да се обясни защо интуицията на поета често по-напред долавя измененията в обществото. Разбира се, не винаги литературата има предимство. В дадени случаи по теоретичен път могат да се направят по-бързо прогнози на социалното развитие, с логически средства могат да се анализират по-точно тънкостите на социалните процеси и явления.

Въпросът е, че понякога литературата има приоритет пред социологията и затова е целесъобразно използването на нейните констатации.

Литературният метод в социологията се състои в използване на литературни произведения като средство на социологичните изследвания.

Тези изследвания са два вида: а) конкретни — село, град, конкретна социална класа, определена социална група, дадено социално събитие, даден социален процес и т. н.; б) абстрактни — посочените по-горе социологически категории статус, роля, социална кохезия, аномия, социален контрол и пр. и взаимоотношенията между тях, т. е. категориалните корелации. Най-важната задача на теоретичната, чиста социология е изучаването на категориалните корелации, например социален статус и социален престиж, социален статус и социална аномия, социална кохезия и социална промяна и т. н.

Социологичният закон е категориална корелация. Общата социологическа теория или чистата формална социология е пълната система на трайните категориални корелации.

Социологическият метод е приложение на социологическите категории и категориални корелации към конкретни случаи. Това е чистият социологичен метод. Освен него са валидни хибридни методи, например прилагат се общите логически закони и методи при изследване на обществените явления, така се по-

лучават анкети, социологични наблюдения, експерименти и пр. Също математическата социология прилага математически понятия, формули, методи при социологични явления. Това са гранични методи, които не са специфични само за социологията.

Специфичният социологичен метод се състои в приложението на нейните собствени категории, които важат само на нейна територия. Когато разглеждаме тези социологични категории не като мъртви понятия, безжизнена система, а като видове процеси, тогава те се казват социологични категориални закони. Отражени в нашето съзнание, те стават закони на правилното социологическо мислене, т. е. на социологическия метод.

Социологията на литературата е специална наука в сравнение с общата, чиста, формална социология. Терминът чиста социология употребяваме в смисъл на чиста абстракция, чистота от емпирическо съдържание. Терминът формална социология означава разглеждане на вътрешната форма като самостоятелен мисловен обект; това е синоним на структура на социологичния обект.

Освен социологията на литературата има много други конкретни социологии: социология на града, на индустрията, на науката, на медицината, на правото, на културата, на театъра, на киното, на телевизията, на спорта, на престъпността, на душевните заболявания и т. н.

Социологията на литературата може да бъде: а) обща социология на литературата. Тя разглежда литературата като цяло; б) специална социология на литературата. Тя се занимава с отделни национални литератури, отделни автори, отделно литературно произведение или даже отделен литературен герой. Има направено социологично изследване на Жулиен Сорел, литературен герой на Стендал в «Червено и черно».

Независимо от широтата на своя обект социологичното изследване на литературата трябва да има следния теоретичен модел: първо, изследване на потребността на даден социологичен обект от литература, т. е. социалната детерминираност на литературното творчество; второ, функционален анализ на литературното произведение, т. е. в каква степен то отговаря или не отговаря на социалните изисквания; трето, най-важно: разглеждане на литературното произведение (особено роман, драма) като независима реалност и извършване социологичен анализ на този обект. По този път ние можем да извлечем намиращите се в литературното произведение социални наблюдения, които са от значение за развитието на чистата социология.

Предметът на социологията на литературата, както на всяка друга социология, са външните отношения на изучавания обект. Социологическият метод като цялостна ориентация изхожда и се ръководи от концепцията за предмета на социологията. Така е с всяка наука. Нейният специфичен метод е приложение на понятието за нейния специфичен предмет.

Социологията на литературата е противоположна по своята мисловна насоченост на психологията на литературата. Същевременно при тях действуват принципът на допълнителността. Не може да има пълно разбиране без единство на социология и психология на литературата.

Проблемът за отношението между социология и психология е един от най-трудните. Още в края на миналия век и началото на настоящия са се водили спорове между социологизма и психологизма в социологията. Известна е полемиката между Емил Дюрхаим и Габриел Тард. Актуалността на спора продължава да съществува. Това не е схоластическо разискване, а много важно обсъждане, което има практическо значение за определяне насоката и обхвата на емпирическите изследвания. У нас например под името социологически изследвания се правят изследвания, които фактически не са социология, а са смесени с психология. Това се дължи на факта, че сега социологията предизвиква общ

интерес и има условия за използване на положението от любители в тази област. Те приличат на лекари, които не са учили медицина, а лекуват с въглен и кълчища.

Дадена революционна песен, например «Марсилезата», «Варшавянка», «Интернационалът», поемата «Септември» на Гео Милев, поетичното творчество на Маяковски и пр. следва да се обясняват не само индивидуално психологически, но и социално психологически. И тук задачата е да се отговори каква е разликата между социология и социална психология.

Социологията и социалната психология са тъждествени по това, че те еднакво изследват не изолиран индивид, както е при индивидуалната психология, а група от индивиди. Тази група може да бъде малка или голяма, но никога само едно лице. Трябва да са най-малко двама души. Дори когато се разглежда един индивид, това се върши от гледището на групата.

Социологията разглежда своя обект в неговите външни взаимоотношения. Когато изследва вътрешната структура на обекта, социологията разглежда тази структура като съставена от външни един на друг елементи. Принципът на социологията е категорията «външно».

Тук е необходима логиката на Хегел, за да се разбере диалектиката на външно и вътрешно, че вътрешното е външно и обратно.

Принципът на социалната психология, както на всяка психология, е категорията «вътрешно». Абстрахираме се от външната среда и търсим обяснението в собствените, вътрешни черти на колектива. Социалнопсихологическият обект се разглежда като самодвижение, като самоопределящ се, като спонтанен.

Значи, докато при социологията се абстрахираме от вътрешното и се насочваме към външното, то при психологията се абстрахираме от външното и се насочваме към вътрешното. Казано на езика на Хегел, социологията е движение от вътрешното към външното, а психологията е движение от външното към вътрешното.

Казаното напълно важи за отношение между социология на литературата и психология на литературата. Индивидуалната психология на литературата обяснява литературното творчество чрез субективните, лични особености на автора. Социалната психология на литературата обяснява литературното творчество като проява на вътрешните психологически особености на съответната социална група. Литературата от социалнопсихологическа гледна точка е не лична, а колективна продукция на класово, кастово, групово чувстване и мислене.

Социологията на литературата изследва външните зависимости на литературното произведение, неговата социална детерминираност и степен на социално въздействие. Литературният метод в социологията взема литературното произведение като система от вътрешно-външни отношения и въз основа на тях извлича социологическите категории.

Едно и също социално явление може да бъде квалифицирано като социологическо или като социалнопсихологическо в зависимост от това, дали го разглеждаме като чиста външна даденост или го разглеждаме като нещо чисто вътрешно и спонтанно. Така например общественото мнение е социологичен обект, когато го разглеждаме като част от социалната среда, като обективен факт. Общественото мнение е социалнопсихологически обект, когато го разглеждаме като душевна, вътрешна, субективна особеност на дадено социално множество, група, класа, общество и пр.

Психологията на дадена класа е социологичен факт, когато я разглеждаме като самостоятелна външна реалност. Социологията на класовата психология е изследване на нейната външна детерминираност и нейното външно значение спрямо други явления.

Психологията на дадено явление е показване на неговата принадлежност към даден субект, като вътрешна особеност, спонтанност, определяна и принадлежаща само на него. Социалната психология разглежда как социалните множества изработват спонтанно свои мисли, чувства, поведения, които са им вътрешно присъщи и неотделими от тях.

Един и същ литературен факт може да бъде квалифициран като обект на социологията на литературата или като обект на социалната психология на литературата.

Социологията на литературата се намира във връзка и с история на литературата. Принципно отношението тук е същото, както между история и социология. Историята доставя факти на социологията. От своя страна социологията помага на историята по-дълбоко да осмисли събитията.

Социологията на литературата се интересува от връзката между всеобщата история и историята на литературата. Историята на икономиката, историята на държавата, историята на морала, историята на религията, историята на културата и пр. обясняват в известни граници историята на литературата. Тези зависимости са емпирически материал, въз основа на който социологията на литературата може да направи обобщение за отношението между социална структура и литература.

Социологията на литературата не приема грешките на социологизма в литературата. Не може литературното явление да се обяснява само с външни за него обстоятелства. Наивно е да се търси пряка връзка между висококултурната и изтънена поезия на Пенчо Славейков и количеството на фабриките. Социологията на литературата е само един от принципите за обяснение, който главно трябва да се допълва с психология.

Ние се абстрахираме от психологическите съображения и по-долу посочваме само социологическата интерпретация на литературата.

ЖИВОТ И ЛИТЕРАТУРА

Когато се говори за отношението между проблеми на живота и проблеми на литературата, фактически се разбира връзката между обществен живот и литература. Понятието «живот» е твърде широко. То включва в своето съдържание понятията: биологичен живот, социален живот, духовен живот. Хегел в своята «Наука за логиката» разглежда живота като логическа категория. В това има много дълбок смисъл. Животът от гледна точка на диалектичката логика трябва да бъде закон на правилното мислене. И наистина, марксизмът-ленинизмът учи, че връзката с живота, с практиката е източник, цел, критерий на истината.

Казаното дотук абсолютно важи и за литературата. Социологията на литературата по дефиниция разглежда връзката между социалната среда и литературата. Проблемът тук е не дали съществува такава връзка, а в какво конкретно се състои тя. Да се каже, че има литература извън обществен живот, е абсурдно. Някоя литература не съществува в безвъздушно социално пространство. Въпросът е в коя част от социалното пространство съществува и трябва да съществува литературата.

Социалната среда е хетерогенна и многомерна. Тя се състои от различни социологически обекти, нации, класи, различни видове колективи, социални групи, отделни личности. И когато се говори за връзката на литературата с обществото, фактически се има предвид връзката на литературата с различните морфологични, структурни единици в обществото: народ, класа, колектив, група и т. н.

Също така социалната действителност има различни пластове, различни равнища на проникване. Някои явления стоят на повърхността на обществения живот, други се намират на по-голяма и най-голяма дълбочина. Условно те биха могли да се номерират от горе на долу. В такъв случай литературното произведение може да бъде свързано с най-горния, външен пласт, а може да се намира в отношение с най-дълбоките, вътрешни скрити пластове на социалната действителност. Произведенията на Омир, Данте, Шекспир, Достоевски са свързани със субстанцията, с най-дълбоката същност на социалния живот. Това са вечните човешки проблеми, които занимават класиците на световната литература.

Казаното дотук за отношението между литература и социална среда се отнася за социално пространствената характеристика на литературното произведение. Категорията социологическо пространство означава външно отношение между два и повече социологически обекта. Това социологическо пространство може да бъде по-малко, по-голямо, по-близо, по-далечно. Литературното произведение има свое място в социалното пространство, където взаимодейства с други обекти, народ, класа, личности и т. н.

Литературата може да се характеризира и с помощта на категорията социологическо време. Времето е трайност на обекта. Някои литературни произведения са едновременно, други живеят десет години, трети съществуват векове и хилядолетия.

Така че когато говорим за социология на литературата, за връзка на литературата с живота, на литературния процес със социалния процес, трябва да се има пред вид обществото: а) като тоталност; б) като структура, т. е. като пространство; в) като процес, т. е. като различна трайност, различно време.

Грешката на тези, които смятат, че литературата може да съществува извън обществото, се състои в това, че те отъждествяват повърхностното и временното със социалното. В действителност обществото има не само външност и преходност, но също дълбочина и трайност. Така че връзката на литературата с дълбочината и трайността също е връзка с обществения живот. В случая трябва да се мисли диалектически, а не метафизически.

Кантианската теория за чисто изкуство, за общочовешка, извънкласова литература абсолютизира общото и пренебрегва особеното и конкретното. Марксленинският принцип за партийността в литературата означава, че литературното произведение е свързано каузално с дадена партия, намира се в пространствено и временно съотношение с нея.

Въпросът не е дали има или няма партийност в литературата. Въпросът е каква партийност. Литературните произведения на Мережковски са също партийни, само че не комунистически партийни.

Диалектичката социология признава абсолютността, общочовешкостта, вечността в литературата. Те обаче се осъществяват чрез относителността, партийността, конкретността в литературата и обществото.

Казаното за партийността по принцип важи и за народността. Произведенията на Йордан Йовков са дълбоко български и именно затова успяват да станат общочовешки. Българското им значение се превръща в международно значение, признато от Томас Ман, Иво Андрич и др. Това е така, защото диалектически единичното съдържа общото, частта е носител на цялото, притежава черти на тоталността и служи на функционирането на цялата система.

Разгледаните примери показват необходимостта от философия, за да се решават социологически и литературни проблеми. Хуманитарната проблематика не може адекватно да се интерпретира от позитивизма, структурализма, механицизма. Необходимо е друг тип мислене, субстанционално и диалектическо

мислене. Само човек с хуманитарна квалификация е способен да поставя и решава проблемите на обществото, изкуството, литературата.

Развитието на литературата е органично свързано с развитието на обществото. В нашата страна се извършиха дълбоки икономически преобразования. Вместо старото дребно земеделско стопанство днес има крупни аграрно-промишлени комплекси. Вместо малките фабрики днес има големи индустриални предприятия, снабдени с най-модерни машини. Голяма част от населението се премества да живее от селото в града. Всичко това носи със себе си големи социални и психологически последици.

Процесите на индустриализация и урбанизация дълбоко се отразяват в литературата. Поставят големи изисквания към нея. Съвременният селянин у нас коренно се различава от селянина в произведенията на Иван Вазов и Елин Пелин. Сегашият работник не е този, какъвто е бил по времето на Димитър Полянов и Христо Смирненски. Интелигенцията от епохата на научно-техническата революция, която се извършва в нашата страна, качествено се различава по своята психология от стария тип интелектуалци от времето на Яворов, Петко Тодоров.

Всички тези нови факти означават, че връзката на литературата с живота трябва да се разбира конкретно по време и пространство. През призмата на съвременността, от гледна точка на съвременното светоусещане може да се рисува и миналото в нов аспект. И вечните проблеми могат да се интерпретират от съвременна гледна точка с оглед резултатите от научно-техническата революция и социалистическото преустройство на обществото у нас.

Писателят трябва да има качества на социолог, за да може не само чрез чувствата, интуицията, въображението да проникне в социалните явления и процеси, които се извършват сега в цял свят и по-специално в нашата страна. Литературният творец трябва да има съвременно светоусещане, адекватно на научно-техническата революция, за да може да обича съвременните герои, съвременния читател, да бъде в състояние да твори литература, отговаряща на съвременната психика, детерминирана от индустриализацията, урбанизацията, концентрацията, организираността на обществото.

Отношението между писател и читател може социологически да се анализира от гледна точка на теорията на социалната комуникация, която е частен случай от по-общата теория за социалното действие.

Творчеството на всеки писател представлява социално действие. Това е така, защото създаването на едно литературно произведение предполага едно или повече лица, които ще го прочетат. Авторът е субектът на действието, читателят е обектът на социалното действие. За да има социално действие, трябва да има поне двама души. Писател, който твори за себе си, пази своите ръкописи в чекмеджето, не извършва социално действие. Неговото творчество е социално ирелевантно.

Социалното действие се извършва в определена обстановка, в обществена среда. Писателите у нас творят в условията на социализма. Социалното действие се извършва с оглед на някаква цел. Писателят може да пише за пари, за благото на обществото, за да си създаде име, да реализира творческите си възможности и т. н. Тази цел представлява обект на волята на писателя, т. е. ценността, към която се стреми. Различните ценности, които могат да са материални, духовни, егонистични, алтруистични, образуват ценностната система на писателя.

Буржоазните социолози, като например Талкот Парсонс, замълчават класово-партийния характер на ценностната система. Съвсем очевидно обаче е, че ценностната система на пролетарски поети като Маяковски, Хр. Смирненски и Н. Вапцаров се различава коренно от ценностната система на буржоазните поети, техни съвременници.

Съществуват йерархия на ценностната система. За поетите индивидуалисти най-висша ценност представлява тяхната личност, личните мисли и преживявания. За пролетарските поети висшите ценности са колективистични: работническата класа, партията, социализмът, комунизмът, интернационализмът, революцията.

Тези колективистични ценности стоят далеч по-високо от личните: живот, спокойствие, богатство и т. н. Вапцаров пише: «... Какво тук значи някаква си личност?» За пролетарския поет Никола Йонков Вапцаров колективистичната ориентация решително преодолява личната, егоцентричната. За Христо Ботев патриотизмът, свободата са върховни ценности, към които той се стреми и които вдъхновяват цялото му творчество. Личните ценности, семейство, материална сигурност и т. н. за Ботев стоят на последно място в йерархията на неговата ценностна система. Ценностите имат различна интензивност. Тази интензивност определя и тяхното място в йерархията на ценностната система. Писателят се стреми да обективира своите ценности, да накара читателя да възгъеме същата ценностна система. Влиянието на големите писатели фактически се състои в способността им да изменят ценностната система на читателя. Разбира се, ценностите могат да бъдат положителни и отрицателни. Някой реакционен писател може да обективира отрицателни ценности на морално разложение, мракобесие, еснафщина и т. н.

Ценностите представляват норми, от които се ръководи човек. Социалното действие се осъществява под директивите на определена нормативна система. Тази нормативна система се състои от най-различни норми: морални, естетически, психологически, политически, религиозни, атеистически и т. н.

Литературната критика осъществява социален контрол върху социалното действие на писателя, т. е. върху неговото творчество, върху начина, по който той осъществява литературната нормативна система, изискванията за идейност, художественост и т. н.

Последната и най-висша инстанция на социален контрол за писателя е мнението на читателите.

Литературното творчество, разглеждано като вид социално действие, притежава следните функционални характеристики.

Първо. Значението на дадено литературно произведение може да бъде манифестирано или латентно, да има манифестирани или латентни функции, т. е. въздействието да се прояви веднага или след известен период от време. Историята на литературата познава примери на автори, които са били популярни, докато са били живи, но които след това биват забравени. И, обратно, социалното въздействие на Кафка и Джойс се е увеличило след тяхната смърт. Значи тяхното творчество е имало ниска манифестирана и висока латентна функция.

Второ. Социалната функция на литературното творчество на даден автор може да се прояви вълнообразно: в даден период да има явни последици, след това да замре въздействието и после пак да се появи значението. Примери на такава промяна с манифестираната и латентна функция на писателя са случаите с Ив. Вазов, Пенчо Славейков, Йордан Йовков и др., които през различни периоди са осъществявали различно по сила въздействие и са получавали различна оценка и признание.

Трето. Социалното действие се различава по интензивност и екстензивност. В дадено литературно произведение се съдържа по-голяма сила на идейно и художествено въздействие, в резултат на което то простира своето влияние върху по-широк кръг читатели. Поезията на Ботев, Смирненски, Вапцаров, романите на Вазов, Д. Димов, Д. Талев притежават висока степен на въздействие и затова са широко разпространени.

Четвърто. Социалното действие може да бъде организирано и неорганизирано. Народното творчество е типичен пример на неорганизирано, спонтанно създаване на литература. Съвременният писател все повече влиза в контакт с различни видове организации, от които зависи възможността да твори, да публикува произведенията си, да намери обществено признание. Фактът, че писателят трябва да намери издателство, което да напечата неговия роман, драма, стихосбирка, показва, че авторът става елемент от социална система, обект на организирано въздействие. Това е напълно закономерно. Концентрацията и централизацията на икономиката води до организираност на обществото и културата.

Тази закономерност на съвременната епоха е изразена още в началото на ХХ в. от Ленин, когато той поставя изискването литературата да се разглежда като съставна част от организираната работа на партията на пролетариата.

Разбира се, литературното творчество е индивидуален, спонтанен, неповторим акт. Външната намеса може да намали качеството на литературното произведение и даже да попречи на неговото създаване. Научното управление на литературата трябва да има пред вид психологията на творчеството. В случая има известна пропорция между организирано въздействие и спонтанност, която може да бъде установена само въз основа на правилен социологичен и психологичен анализ.

Четвърто. Социалното действие може да има за цел да създаде единство, координация, интеграция. Литературата може да изпълнява същите задачи. Големите писатели, поети, драматурзи успяват в най-висока степен да реализират тази интегрираща функция на литературата. Пушкин, Петъофи, Ботев са образци на творци, които обединяват своите народи с помощта на поезията.

Пето. Социалното действие може да бъде антагонистично, контрадикторно, враждебно. Литературата винаги е участвувала в социалните конфликти. Тя е оръжие на борещите се социални множества: народи, класи, касти, социални групи. Нейната функция е да дезинтегрира духовно противника, да разруши неговия мироглед, светоусещане, ценностна система.

Интегриращата и дезинтегриращата функция на литературата са в единство. Поезията на Смирненски обединява работническата класа и същевременно служи на борбата против буржоазията. Обратна е функцията на реакционната литература. Тя има за цел да интегрира господстващата класа и да дезинтегрира, разложи народа. Литературната борба е форма на социална борба. Това е война с помощта на художествени образи.

Някои социологически аспекти на литературата могат да бъдат изяснени и с помощта на теорията на социалната комуникация. При всяка комуникация има предаване на информация. Класическата формула на социалната комуникация е: кой съобщава, какво съобщава, по какъв начин, на кого, с какъв резултат. В случая с литературата субект на комуникацията (кой съобщава) са авторът, писателят, поетът, драматургът.

Ефективността, резултатът от литературната комуникация зависи от субекта на комуникацията, от съдържанието, начина, обекта, към който е адресирана.

Въпросът за ефективността на литературата е много интересен от научна и практическа гледна точка. Принципните положения тук са същите, както и в теорията на пропагандата, където специално и подробно се изследва проблемът за ефективността.

Литературата по принцип притежава грамадна способност за въздействие върху обществото. За разлика от научните понятия, които са мъчно достъпни за масова консумация, художествените образи лесно влизат в съзнанието на хората, където предизвикват съществени изменения. Това въздействие се засилва в нашата съвременност, когато радиото и телевизията, масовото издаване на

книги, списания помагат литературните произведения да имат широк кръг читатели и слушатели.

Все пак не всеки роман има голям успех, не всеки поет вълнува хората. Литературната продукция не е еднаква по своята ефективност. Социологията, без да подценява ролята на писателската дарба, търси причината за голямата или малката ефективност в качеството на социалната среда, към която е адресирано литературното произведение. За да има социален резонанс дадено литературно произведение, трябва да отговаря на съществените, съзнателни или подсъзнателни интереси и стремежи на даден народ, класа, група, личност. Това е основният закон за ефективността на всяка пропаганда, който е валиден и за литературата. За да има ефект, трябва да има функционална необходимост. Обектът на литературната комуникация трябва да възприема като необходимо условие за своето съществуване и развитие идеите и образите, които писателят му предава. Може дадено произведение да има по-слаби художествени качества и да има далеч по-висока ефективност от произведението на някой изтънчен, интелектуален, с голямо художествено майсторство автор. Това обстоятелство е много важно да се знае.

СОЦИОЛОГИЯ НА ЛИЧНОСТТА

При разглеждане на литературните проблеми социологията на личността е необходима, първо, за изясняване личността на писателя, второ, за анализиране на литературния герой. Като се знае колко много и различни са литературните герои, става очевидно значението на социологическото интерпретиране на личността в литературата.

Социологията на личността се различава от психологията на личността. Психологията разглежда вътрешните, индивидуалните, произтичащи от самата природа на личността особености в характера, мисленето, чувствуването. Чрез тези вътрешни особености психологията на личността обяснява външното поведение на литературния герой.

Социологията на личността разглежда външната ситуация, в която се намира личността на литературния герой. Чрез външната ситуация се обяснява външното поведение.

Например самоубийството на даден литературен герой може да се обясни психологически и социологически. Психологическото обяснение посочва сентименталността на героя, неговата вътрешна раздвоеност, душевната криза, в която се намира, слабостта на характера и т. н.

Социологическото интерпретиране на самоубийството на даден литературен герой трябва да разгледа външната обществена среда, взаимоотношенията му с другите хора, каква е сплотеността на социалната група, на която той принадлежи. Еwentуално трябва да се посочи, че слабата социална кохезия, дезорганизацията в семейството, класата, групата, изоставеността и самотността е причина за самоубийството.

Очевидно е, че психологията и социологията на личността се допълват. Не може да се изхожда нито само от вътрешната мотивация, нито само от външните причини, а трябва комплексно обяснение на конкретния случай.

Социологията доказва съдбоносното значение на социалната среда за индивида. Още преди да се е родило даденото лице, социалната среда определя по принцип количеството на децата. Някъде е възприета висока раждаемост, а на друго място — малка. Следователно шансът да се появи дадена личност е социално предопределен.

По-нататък в каква социална обстановка ще се роди детето, дали ще бъде принц или просяк също е в зависимост от социалните причини.

Обществената среда определя какъв език ще почне да говори човек, френски или японски, ще вярва ли на религията или няма да вярва, с какви дрехи ще се облича, ще слуша ли радио или не, с каква храна и в какво количество и от какво качество ще се храни, на каква възраст ще се ожени, какво ще бъде равнището на неговата култура, каква ще бъде вероятната продължителност на живота му и т. н.

Ние не си даваме пълна сметка колко дълбока и съдбоносна е ролята на обществото за личната съдба на човека. През Втората световна война загинаха петдесет милиона души, от които повечето са били млади, с добро здраве, с перспективи за развитие. Тяхната лична съдба е била предрешена от обективни обстоятелствени причини.

Социалните отношения приличат на електрическа мрежа, по която тече ток с високо напрежение. Ако човек не знае правилно да действа, може да бъде ударен много силно.

Ето защо всяка нормална личност действа не субективно, а обективно, т. е. държи сметка за своя социален партньор. Когато говорим с някого, ние мислим какъв ефект ще произведат нашите думи. Ако предприемем някое действие, съобразяваме се как то ще бъде посрещнато от другия човек или другите хора.

Трябва да се различава «държа сметка за другия» и «поставям се на мястото на другия». В първия случай умозрително се съобразяваме с партньора, предвиждаме неговата реакция. Във втория случай има емоционална идентификация. Слагаме ножа на гърдите си. Чувствуваме това, което другият чувства. Едната страна се раздвоява и влиза в ролята на другата страна, става партньор на себе си. Този метод позволява по-дълбоко проникване в ситуацията.

Най-често човек не се поставя на мястото на другия, а по-скоро държи сметка за другия, т. е. външно се съобразява. Без съобразяване с другия не може да има социално взаимодействие. За да има нормално функциониране на обществото, трябва да се оправдават очакванията на партньорите един към друг. Например работникът трябва да оправдае очакванията на ръководството на завода, че ще даде качествена продукция, предприятието трябва да оправдае очакванията на служителите, че ще им даде възнаграждението: всеки гражданин трябва да отговаря на очакванията на обществото, че ще съблюдава неговите норми на поведение, от друга страна, обществото трябва да оправдае очакванията, които личността има към него.

В процеса на това непрестанно «държа сметка» за очакванията на другия личността добива изискваните от обществото типични черти. Всяко общество, класа, група има свои най-общи изисквания към характера на личността. Така се получава стандартната личност. Някои автори наричат стандартната личност «социален характер», други употребяват термина «базисна личност». Смишълът обаче на тези термини е един и същ. В литературата това е типичният герой.

Стандартната личност е взела в себе си, интернализирала, превърнала от външно във вътрешно социалната среда. Стандартната личност е получила и носи социални отражения-следи. Тя е рефлектирала в себе си обществото. В този смисъл човек е съвкупност от обществени отношения.

Всеки човек естествено има своя неповторимост и затова той е не само стандартен, но и нестандартен. Социалният характер се намира в противоречиво единство с индивидуалния характер на личността.

Функцията на стандартната личност е да осъществява социалните изисквания. Тя е проводник на обществения, класов, групов интерес. Стандартната личност е модел на социално необходимо поведение. Тя действа по субективни мотиви така, както е необходимо обективно да се действа.

Всяка историческа епоха, всяка социална структура има своя стандартна личност. Примери на стандартни личности са първобитният ловец, първобитният скотовъдец, първобитният земеделец, робовладелецът, робът, феодалът, крепостникът, капиталистът, работникът, инженерът и пр. Марксистическата идея за превръщането на труда в първа жизнена потребност означава създаване на нова стандартна личност.

Очевидно стандартната личност може да се разбира в най-широк смисъл, например стандартна личност на древността, на съвременността, а може и в тесен смисъл, например шофьора, спортиста, техника и т. н.

Стандартната личност е исторически преходна. При всеки обрат в историята става борба на стария човек с новия човек. Някога робовладелецът е бил новият човек. След това феодалът е представлявал новият човек и т. н. Докато има хора, винаги ще има нов и стар човек.

Стандартната, масовата личност трябва да се различава от необходимата личност, т. е. от този тип, който още не е масово разпространен, но възплащава чертите на бъдещето. Не всичко, което е действително, е разумно.

В «Кървава песен» Пенчо Славейков говори за необходимата личност, като има пред вид не необходимата нова стандартна личност, но необходимия герой. Все пак казаното от Пенчо Славейков има социологическо значение за разбиране на появата на масовия нов човек.

В песен шеста от «Кървава песен» Дивисил преценява личните качества на Младен и Войводата. Оказва се, че всеки притежава отделни елементи от бъдещата необходима личност, която трябва да се яви. Оттук можем да заключим, че стандартната личност не идва направо. Предварително тя съществува в разпръснат вид, чрез разнообразие от възможности. Даден тип няма един предшественик, а много. След това става обединяване на различните варианти в едно цяло. Една от разновидностите става главен прототип.

В поетична форма Пенчо Славейков е изразил социологията на формиране на личността:

Аз не видях на нашия Войвода
подобен: пъргав, горд, решителен и смел
и ясен в своята определена цел —
и пак: той не е Той, когото всеки чака!

О, аз Войводата обичам, но в Младена
е моята душа — макар че и той —
не е Той!

Предтеча е Младен на онзи, който още
не е роден — но веч, в пробудената нощ
на своето битие, заражда го народа.

(Разр. м., Н. П.)

Значи от двата варианта — Войводата и Младен — жизнеспособната генетична линия, от която ще се появи необходимата личност според Пенчо Славейков, е тази на Младен. Борбата между различните типове личности е само привидно индивидуална. Фактически това е борба на генетични линии, кой ще има потомство и на кого ще бъде прекъснато развитието на рода.

От такъв характер е всяка голяма социална борба. Въпросът е коя социална линия ще има потомство и на кого социалното потомство няма да бъде допуснато да бъде формирано.

Хегел нарича обществото духовно животинско царство, с което показва как заедно действуват противоположни принципи.

Пенчо Славейков обяснява не психологически, а социологически появата на необходимия човек. Той се поражда не по свое субективно желание, а по силата на външна необходимост. Народът, социалната структура създава необходимата за нейното функциониране личност.

Даден тип личност е дисфункционален, не е адекватен на структурата и затова бива отстранен. В посочения литературен пример Войводата е отстранен от правото да бъде предтеча. Причината е, че той не мисли за бъдещето.

Душата му не е достъпна за мечта
отвъд зад онова веднъж определено. . .

Големите национални задачи изискват перспективно мислене не само с оглед на момента, но и с оглед на следващите десетилетия и векове. От тази гледна точка Младен е функционален, защото той, макар и в несвършена форма, осигурява бъдещото развитие.

Отделната личност може да се разглежда като инструмент за осъществяване целите на обществото. В такъв случай тя придобива съответните свойства. Например централизираното и концентрирано индустриално производство изисква личности, които да са дисциплинирани, акуратни в изпълнение на задълженията си, притежаващи висока квалификация и култура. Такава стандартна личност действително се изработва. Този тип личност влиза в конфликт със стария тип личност, която е била присъща на дребното, разпокъсано производство, т. е. на недисциплинирания, разпуснат, неточен, необразован човек.

Личността не е само социален инструмент. Тя е и цел на обществото, и цел на себе си. Общество без личност и личност без общество са еднакво абсурдни. Общото без единичното е нежизнеспособно. Общо, което потиска и унищожава единичното, се самоунищожава. Това е така, защото общото не е независимо от единичното, а, напротив, съществува в него.

Единичното без общото е лишено от съдържание и от почва, на която да вирее. Единичното, което се изолира от общото, остава без почва и загиба. Социалната изолация, намаляването на социалните връзки е опасно за живота на личността.

Богатството и силата на личността се получава от нейните контакти с обществото. Широтата на връзките, разнообразните ситуации, през които преминава човек, социалното познание развиват неговата личност.

Чрез многообразието на социалното взаимодействие личността възприема различни норми, правила, ценности, символи, знаци, идеи, вярвания, умения и пр., които я правят богата по съдържание и социално ефективна.

Социализацията на личността е нейното интегриране от обществото, присъединяване към обществото. Социализацията на детето се състои в неговото обучение и възпитание, т. е. да говори, да съблюдава правилата на обществото и пр. Социализацията на възрастните се състои в тяхното по-активно присъединяване към живота на обществото.

Социализацията бива: първо, екстензивна и интензивна. Екстензивната социализация, това е пространствената широта на социалните връзки. Човек, който не е излизал от родното си село, познава малко хора, има малка екстензивна социализация, т. е. малко контакти с обществото. Човек, който е ходил в много села, градове, държави, има голяма екстензивна социализация, защото познава много хора, има големи социални връзки и отношения.

Интензивната социализация е духовното сливане с обществото, т. е. възприемане на неговите норми и ценности. Нравствената личност е интензивно социализирана. Безнравственият човек, нарушителят на социалните норми не е интензивно, т. е. вътрешно социализирана личност.

Второ. Социализацията е съзнателна и несъзнателна. Съзнателната социализация се осъществява чрез семейството, училището, обществените организации. В тези случаи човек знае, че усвоява необходими за обществото знания и навици. Когато личността, без да съзнава, по пътя на подражание, внушение и пр. се адаптира към обществото, тогава има безсъзнателна социализация.

Трето. Социализацията е доброволна или принудителна. Когато човек не желае да приеме дадени норми на поведение, да се приспособи към дадена ценностна система, тогава обществото, класата, групата упражнява морално или физическо насилие.

Социалният контрол е средство на обществото за осигуряване на добрата социализация на неговите членове, да се избягват и парират случаите на неконформизъм, на отклоняващо се от стандартите поведение.

Социалният контрол е външен и вътрешен. Външният социален контрол се упражнява от общественото мнение и от държавния апарат. Вътрешният социален контрол е съвестта. Това е пренесен отвън навътре социален контрол. Чувството за дълг е чувство за социален самоконтрол.

Литературата може да съдействува както за интеграцията на личността в обществото, т. е. за нейната социализация, така и за дезинтеграцията на социалната структура, т. е. за десоциализация на личността. Порнографната и криминалната литература са дезинтегриращи и десоциализиращи. Ето защо върху този род литература в редица страни има социален контрол.

Отделната личност представлява елемент от дадено социално множество. Възможни са две посоки на движение на личността към обществото: центристично и центробежно. При една ситуация социалният елемент се стреми към интеграция със социалното множество. Търси се опора и сигурност в колективни форми на обществен живот. Индивидът е съгласен да се откаже от личната си независимост само за да стабилизира несигурното си положение. Бягството от свободата се дължи на страха от несигурността в живота. В ранното средновековие селяните доброволно са отивали при феодалите да станат крепостни, защото така те получавали защита от варварските нападения.

Различните обществени организации и социални групи са опора и защита на личността. Без здрави връзки с някое социално множество, семейство, приятелска група, икономическо или професионално обединение, политическа, културна, спортна организация, личността ще катастрофира.

При една силна социална мобилност отделната личност чувствава твърде зле своята изолация, своята самотност сред множеството от хора. В големия град по улиците, площадите, в трамваи, тролейбуси, в предприятия, учреждения, кина, театри и пр. има много хора и все пак човек може да се чувства сам сред множеството от хора. Това явление се нарича самотната тъпна.

При друга ситуация социалното множество може да бъде пречка за развитието на личността. В такъв случай личността се стреми да се откъсне от даденото общество, класа, група. Това не е бягство от свобода, а бягство към свобода. Индивидуализмът в литературата изразява именно това бягство на личността от старата социална структура и търсене на широка сфера за реализация.

Смяната на социалното множество, към което принадлежи индивидът, е съпроводено с дълбоки изменения в неговата личност. В «Приказка за стълбата» Христо Смирненски показва как вертикалната мобилност на личността последователно води до изменения в нейното светоусещане и социално поведение. Ако продължим тази приказка и си представим движението на героя по същите стъпала, само че в обратна посока, отгоре надолу, тогава последователното преминаване през различните социални множества, каквото представлява всяко стъпало, ще бъде съпроводено с възстановяване на съответните лични качества.

Социалните множества са организирани и неорганизирани. Неорганизирано социално множество е случайно събрали се хора. Тази съвкупност е аморфна. Тя няма вътрешна структура. Никой неин елемент няма определено място и не изпълнява определена функция. Всеки може да заеме мястото на другия.

Пример на такова неорганизирано множество са събралите се граждани да гледат някое зрелище, автомобилна катастрофа, представление на открито и т. н.

Когато в аморфното социално множество почнат да се определят отношенията между хората, тогава то добива структура и става организирано. Установява се някакъв ред. Наредените на опашка хора пред трамвая или някой магазин са елементарен случай на организирано множество.

Всяка държава, учреждение, предприятие, обществена организация, семейство и пр. представляват организирано социално множество. В даденото организирано социално множество всеки елемент има определено положение, т. е. социален статус и осъществява действия съобразно този статус, т. е. има социален роля.

Първо. Социалният статус е приписан или постигнат. Приписаният социален статус се определя без личното участие на човека. Такъв е статусът на мъж или жена, цар или роб, феодал или крепостник, непълнолетен или пълнолетен.

Някои видове статус не могат да бъдат готово дадени. Учеността трябва да се придобие. Тя е постигнат статус. Високата административна служба също се постига с лични усилия. Статусът на член на Съюза на българските писатели се постига въз основа на литературно творчество.

Второ. Социалният статус е висок или нисък. Висок социален статус се получава благодарение на образование, политическа власт, богатство, физическа сила, физическа красота и пр. В различните социални системи има различни критерии за получаване на висок социален статус. В първобитните общества, където действа грубата сила, физически силният човек има висок статус. При цивилизованите народи висок статус се придобива чрез ум, който може да действа морално и аморално.

Нравствените качества и добродетели понякога могат да доведат до висок социален статус на авторитетна личност. Пороците и аморализмът също са много силен фактор за получаване на висок социален статус. Карриеристът постига висок статус чрез сервилност, подлост, безскрупулност.

Трето. Социалният статус е формален и неформален. Формален статус е този, който е предвиден в правна норма. Например директор на предприятие, инженер, началник на цех, работник.

Неформален статус е нерегламентираното положение на човека в обществото. Дадено лице може да има висок формален статус, но никой да не го уважава като човек и затова неформалният му статус е нисък. И обратно. Дадено лице може да има нисък формален статус, обаче да се ползва с голям обществен авторитет. Такъв е случаят с големите писатели. Обикновено те не заемат висока длъжност в държавната йерархия, обаче се ползват с голям социален престиж. Пенчо Славейков е имал нисък формален статус и висок неформален статус.

Четвърто. Социалният статус е скаларен и функционален. Скаларен статус е мястото, което лицето заема в дадена йерархия. Функционален статус е важноста на работата, която върши. Заместник-директорът може да има по-нисък скаларен статус в сравнение с директора, но да изпълнява по-важна работа, да бъде необходим и незаменим за доброто функциониране на предприятието, следователно да има по-висок функционален статус.

Писателят може да няма никакъв скаларен статус, но той има голям функционален статус, защото без литература не може да има съвременно общество.

Пето. Социалният статус е стабилен или нестабилен. Абсолютно стабилен статус днес е голяма рядкост. Някога такъв статус са имали несменяемите държавни служители, съдии, прокурори. Сега такъв статус имат пенсионери, академици, висшето духовенство. Социалната мобилност изисква нестабилен статус, т. е. възможност от промяна в положението. Това се постига чрез изборност и сменяемост на длъжностните лица.

Шесто. Социалният статус може да бъде референтен, т. е. такъв, какъвто желаем да бъде, и фактически. Някой ученик може да иска да има статуса на писател, но фактически още не го притежава.

Едно и също лице може да има едновременно най-различни статуси: баща на семейство, директор, обществен деятел, приятел, с висше образование, авторитетен и пр. Между тези социални статуси няма противоречие. Те са съвместими, консистентни един с друг. Обаче може да има и несъвместимост, противоречивост, неконсистентност между различните статуси, които заема едно лице. В такъв случай неговият общ статус е противоречив и неконсистентен. Например даден артист има висок статус в киното, обаче има ниско образование. Някой учен има големи познания, обаче малко пари. Някой писател може да бъде много популярен, обаче да няма административна власт и т. н.

Противоречията в статуса понякога силно се преживяват, водят до нервни и психически разстройства. Особено това се отнася в случая с противоречието между референтен и фактически статус. Някой младеж иска да е голям писател, богат, известен, но фактически не е такъв.

Динамичният аспект на социалния статус, т. е. социалният статус в действие, е социалната роля. Класификацията на видовете социални роли съвпада с тази на социалния статус.

Ролите биват: приписани или постигнати; високи и ниски; формални и неформални; скаларни и функционални; стабилни и нестабилни; референтни и фактически. Примерите, посочени по-горе за видовете статус, се отнасят и за видовете роли.

Казаното за инконсистентността на статуса се отнася и за инконсистентността на изпълняваните роли. Човек може да е началник на някого и същевременно негов приятел. Задълженията, които призтичат от ролята на началник, могат да влязат в противоречие с ролята на приятел. Противоречието между ролята на атаман и ролята на баща при Тарас Булба се разрешава в полза на първата социална роля.

Понятието «роля» в социологията е заимствувано от драматургията. Интересно е, че още в древността Епиктет употребява този термин в социологичен смисъл.

Ролята е част от общо действие. Всяка роля е индивидуално поведение, което е елемент от действаща система. Пиесата е разпределена на много роли. Те взаимно се допълват.

В идеята на ролята прозира концепцията за живота като театрално представление. Ние сме зрители на живота, а другите са актьори. Действието на човека се разглежда като предопределено. У стоиците бог е драматург, който съчинява ролята на човека.

Ролята обаче не е само детерминирана от социалния статус. В ролята има много място за спонтанност. Тя може да бъде интерпретирана по различен начин. Ролята на Хамлет се изпълнява различно от всеки артист. Освен това човек може да се откаже от дадена роля и да вземе друга.

Ролята е нещо външно за личността. Човек е нещо повече от дадена своя роля. Писателят е също баща, приятел, спортист, редактор в някое издателство, обществен деятел и т. н.

Някои социални роли са част от културата и те имат самостоятелно съществуване спрямо конкретното физическо лице. Ролята на писател е установена от традицията и тя съществува обективно, преди и след отделния човек. Докогато съществува даденият тип култура, дотогава ще съществува и тази роля. Ролята е социален модел на поведение.

Продължителното изпълняване на дадена роля слага отпечатък, изменя личността на човека. Хората от различните професии имат свои особености на характера. Ролята на писателя не само предварително е свързана с психическите особености на личността, но и в течение на години слага нови отпечатъци. Един голям поет коренно се различава от един голям стопански деятел. Техните социални роли са различни и затова личните им качества са твърде далечни.

Хайне не може да приеме да изпълнява ролята на банкера Ротшилд. Пенчо Славейков не би се съгласил да изпълнява ролята на фабрикант. Тази чужда роля би разрушила личността на поета и би го направила неспособен да изпълнява собствената си роля. Голямата творческа личност знае своята роля и затова се отказва от изпълнение на несъвместими с нея роли.

Изпълнението на социалната роля се регламентира от нормите на ценностната система. Обществото има критерии, според които преценява творчеството на писателя. Самият писател се учи от по-големи автори, които за него са мярка за сравнение. Висшите литературни ценности са норматив за ролята на писателя.

Всяка социална роля предполага цел, в името на която се изпълнява. Ролята на писателя може да се изпълнява с инструментална цел. Например човек пише книги, за да може да изпълнява добре своята роля като глава на семейство, роля на патриот, който живее за щастието на своя народ, роля на борец за интересите на човечеството.

Друга цел е желанието да се получи хонорар, обществено признание, уважение, издигане на социалния престиж.

Трета възможна цел е стремежът към безсмъртие, желание да се остави име в историята на литературата и пр.

Обществото не се интересува какви са субективните мотиви на писателя. За обществото е от значение какво представлява готовият продукт от труда на писателя, как той е изпълнил своята роля.

ЦЕННОСТНА СИСТЕМА

Творчеството на всеки писател изхожда и се ръководи от определена ценностна система, т. е. от дадена социална, морална, естетическа ориентация.

Социологията на литературата се интересува както от социалната детерминираност, така и от функционалния анализ на изразената в литературата ценностна система.

Социологията на ценностната система се различава от психологията на ценността въз основа на същия принцип, по който по-горе разграничихме социологията от психологията.

През различните исторически епохи доминират различни ценности. В Гърция има култ към физическата красота. През средните векове телесното се презира и потиска, то е изхвърлено от ценностната система. Най-висока ценност от гледна точка на средновековната религия е духът.

Различните социални множества, общества, класи, групи имат различни ценностни системи, различна ценностна ориентация. Диалектиката на ценностната система се състои, първо, в това, че всяка ценност същевременно предполага нещо, което не е ценност; второ, в превръщане на противоположностите.

Има инфлация на ценностите и валоризация на ценностите. Ценното се обезценява и това, което не е имало ценност, придобива такава. Ирелевантното става релевантно. Ценността с положителен знак става ценност с отрицателен знак. И обратно.

Положителният герой в литературата е ценностна личност. Народът, класата, социалната група, на чиято страна е писателят, са ценностно социално множество.

Научната или художествена идея за дадена ценност е модел, който насочва нашето поведение спрямо даден обект и го отклонява от други. Голямата социална роля на литературата е, че тя дава ценностна ориентация. Всяко голямо литературно произведение има своя таблица от ценности, предлага ценностен модел.

Литературата изобилствува от примери на различна ценностна ориентация, на борба между ценностите и ценностните системи. Ще разгледаме някои от поетичните произведения на Пенчо Славейков, които са интересни от гледна точка на социология на ценностната система. Това са различни социологични казуси, които в литературна форма дълбоко отразяват реалните явления.

В «Луд гидия» Пенчо Славейков съпоставя силата на икономическата, юридическата и естетическа ценност. Всяка една от тези ценности е въплътена от даден социален тип. Всяка една от тези ценности има своя собствена тежест и място в живота. Обикновено те стоят далеч една от друга. Тогава съотношението на силите между тях се вижда само по един начин. Най-важна е правната норма, въплътена в лицето на кадията, на второ място по важност идва трудът на жените, на трето място, като нещо, служещо само за удоволствие, е свиренето на музиканта. Това е привидната, емпирическа йерархия на ценностите.

Погледната по-дълбоко, тази ценностна йерархия се изменя. Икономическата ценност преминава на първо място, правната ценност има субсидирана роля спрямо нея. Естетическата ценност в обикновения живот също е след икономическата и даже след правната.

В «Луд гидия» е показана една ситуация, при която йерархията на ценностите се е преобърнала, добила е необичаен, парадоксален вид. Това, което е най-слабо, е станало най-силно, това, което е най-безполезно, се оказва най-необходимо, което е било на последно място, застава на първо място.

Духовната естетическа ценност е дисфункционална и функционална. Тя е дисфункционална, защото пречи да функционира икономическата материална ценност на жените, които работят на нивата, на перачките на реката, на бабите, които готвят храната, на съдията, който правораздава. Именно защото изкуството е дисфункционално на практическото ежедневие, затова естетическата ценност стои на последно място в ценностната система на хората със здрав разум

Човек не е само икономическо и юридическо същество. Той има и потребност да се откъсне от непосредственото, да се пренесе в друга действителност. Обикновено естетическата ценност е потисната, ограничена и забравена. В даден момент тя избухва. Лудостта играе хоро над здравия разум.

Изкуството е функционално, защото чрез него обществото се развива. Естетическата ценност ръководи човека към по-висши форми на съществуване.

В «Харамии» е показана връзка между групова ценност и групова кохезия. Сплотеността на групата е свързана с високо равнище на политическата ценност. Инфлацията на дадената ценност води до дезорганизация и разпадане на социалната група.

Социалната ценност е детерминирана от външни условия. Хайдутите са образували група и са се интегрирали около своя социален символ — байрака — вследствие на дадена социална ситуация. Байракът е символ на социална

ценност. Когато ситуацията се променя, ценността изчезва, това води до изчезване на съответния социален символ.

Войвода, я свивай ти кървав байрак
време е назад да си ходим!

Без съществуването на групата, следователно без социалната ценност, социалният символ губи своето значение. Байракът се превръща на парче плат, заковано на дърво.

Войводата е войвода само докато съществува структурата на групата. Щом изчезва групата, разрушава се и нейната вътрешна диференциация. Ръководителят губи своя статус и става обикновен човек. Хайдутите също променят своя статус и добиват статуса на добри поданици на султана.

Във «Фрина» е показан конфликтът между естетическа и бюрократично-религиозна ценност. Личната телесна красота е противопоставена на безличната институционализирана религия.

Едни и същи хора са показани първия път като образуващи неформална група от почитатели на женската красота, втория път като формална група от съдии на същата тази жена. Фрина изпълнява ролята на покорителка на мъжете, на подчинена на мъжете, отново покорителка на мъжете. Нейният статус преминава през три фази: висок, нисък, много висок. Конфликтът между естетическата и бюрократично религиозна ценност е решен в полза на телесната красота.

Колеланието в избора между противоположни ценности показва изменения в социалната структура на обществото. Противоположните тенденции на развитие, конфликтът между стари и нови форми на живот е символизиран с конфликт между противоположни ценности.

Преминаване на множеството от една позиция на друга противоположна се извършва чрез масова психоза по принципа на имитацията. Социометричният анализ на случая с Фрина показва следното. В първата социограма Фрина е център, който привлича всички елементи на социалното множество. Във втората социограма Фрина пак е привлекателен център, обаче спрямо един елемент от множеството има отблъскване. Този единствен елемент (Ефтий) става причина да се дезорганизира и разруши цялата структура на групата. Трета социограма. Фрина е център на отблъскване с изключение на един само елемент (Хиперид), с който се запазва отношението на привличане. Четвърта социограма. Фрина е център на всеобщо привличане. Социалното множество се е групирало около нея. Тя е символ на естетическа ценност. Социалният символ интегрира социалното множество.

В «Неразделни» има твърде комплициран случай на ценностни съотношения. Любовта е показана като върховна ценност. Същевременно обаче с нея конкурира ценността на родителите. Младите нямат сила да се откажат от родителската ценност, която упражнява върху тях натиск. Тази ценност е пречка. Двойственият характер на ценността е, че тя е нещо, към което се стремим, и нещо, което ни поробва. Ценността има конструктивна и разрушителна функция. В крайни случаи ценността е смъртоносна. Покорството пред дадена ценност може да доведе до смърт. Същевременно обаче ценността може да победи смъртта.

За сърцата що се любят, и смъртта не е разделяла.

Ценностната система е по-силна и от живота, и от смъртта. Това е абсолютното господство на ценността.

В «Микел Анджело» също виждаме поробващата сила на ценността, поспециално на естетическата ценност.

Случаен зрител на борбата бе
великий майстор — някога боец,

а раб сега на блянове неземни,
покорен раб на гордото изкуство.

Конфликтът между социална и естетическа ценност е решен в полза на изкуството. Старата ценност обаче не е абсолютно изчезнала и тя става причина за вътрешно колебание и повторно отхвърляне.

Плурализъмът на ценностите е привиден. Фактически в основата има една ценност, която се проявява по различен начин. От тази гледна точка не е толкова важно на коя конкретна ценност се служи. Важното е да се действа в името на абсолютната ценност, независимо от избраната нейна форма.

Ах, независен
живот живее онзи, който знай,
че на света се в временното само
живот живей. Възможнати над него
живеят други — временната бречност
отфърлят те, и в туй, що е под нея —
в идеята — проникват. На света
един я в слово пламенно изказва,
друг в бой за нея лее си кръвта,
с длето на мрамор трети я изразва
и от днес изпраша в вечността!

В «Cis Moll» е показана терапевтичната способност на ценността. Разрастването на корелацията между човека и даден сегмент или пласт от социалната среда е причина за страдание. Лекарството е личността да измени своята среда, да се ориентира към други части от нея, да създаде нова конструкция на отношението си с външния свят.

Социотерапията е приложение на социологията за намиране на изход от неблагоприятни положения. Социологическият анализ прави диагноза на социалната ситуация, разкрива връзката между състоянието на личността, социалното множество и обществената среда. След това социологията посочва начин за премахване на неприятното положение.

Както медицината не е всемогща, така и социологията не може да решава обществените проблеми. В някои случаи обаче е възможно да има подобрене на положението и облекчаване на страданието.

В литературата по социология много се говори за социална патология и социална терапия. Приложната социология не е равнозначна на социална терапия. Първата е по-широко понятие. Тя е социално инженерство, т. е. конструиране на нови социални обекти и социална терапия, т. е. възстановяване на нормалното състояние на създадени вече социални обекти.

Човечеството в продължение на векове е лекувало своите обществени страдания, като е прилагало най-различни средства. Политическите и етичните теории са социологични модели за лекуване на дадено социално множество, общество, класа, група, отделна личност. Както има история на медицината, така има история на социалната терапия.

В случая с духовното страдание на Бетховен Пенчо Славейков показва, че изходът е в абсолютна ориентация към висша духовна ценност. Превъзможването и отказът от всичко повърхностно, сетивно, ежедневно и потопяване и сливане с най-дълбоката същност на света е моделът на поведение, който ще спаси социалната личност от смърт.

Не! Не! Живее всемогъщият дух —
а с него аз в изкуството живея...
И загубата на единият слух

не лесно тъй убива идеалът,
когато него Висший Слух поддържа.

В посочения пример социалната личност се запазва от разрушение благодарение на социалната терапия чрез идеал, чрез ценностна система. Могат да се посочат много случаи в живота, при които страданието е следствие на дисфункционална ценностна система. Следователно лекарството е в заместване на ценностната система с друга, която да посочва целесъобразно отношение към социалната среда.

В «Песен за непесници» се третира проблемът за оценка на ценностите. Не е достатъчно да има обект на ценностно съждение. Необходимо е да има способност към ценностно съждение. Способността за ценностно съждение е необходима и за различаването на фиктивна ценност от реална ценност.

Противоречивите ценностни съждения показват неспособност да се възприеме ценността. Следователно субективно тази ценност не съществува.

Ценността се нуждае от оценяване. Само така тя може да добие инструментално значение, т. е. да бъде адекватно ръководство на поведение. Невярната оценка на ценността дезориентира. Една неправилно конструирана ценностна система с погрешна йерархия на ценностите може да има катастрофални последици. Субективната ценностна система трябва да има покритие в обективната реалност.

Абсолютната неспособност за оценяване на висша ценност е показана в «Погледи». Духовната възвишеност, изтънченост на духа, благородството на личността не могат да бъдат възприети от тъпия и ограничен човек. Той няма апаратура да възприема такива явления. Неговият долнокачествен мозък субективно отразява точно обратно обективната ценност. Висшата ценност за него е не потребна и незаслужаваща внимание. Висшата ценност за него не е ценност. Той цени само низши ценности.

Връзката между социална роля, социален статус и ценностна система се вижда в «Късмет». Различните социални типове могат да разполагат с такава ценност, каквато отговаря на тяхната обективна същност. Субективно те могат да искат чужда и неподходяща ценност, фактически «Късмет според човек!»

Ценността е нещо, което се търси. Дали ще бъде придобита, зависи не само от обективните условия, но и от личните качества на този, който се стреми към нея. При равни външни условия всяка личност има свои вътрешно определени възможности да реализира ценностната си система, а оттука да придобие съответен социален статус, да изпълнява съответната социална роля.

Литературата изобилствува с богат материал, въз основа на който може да се уточнява и развива социологията на ценностната система.